

Алла Киридон

Діяльно-Христова церква в Україні: етапи функціонування

У статті увиразнено хронологічні межі та етапи структурування/функціонування братства Діяльно-Христова церква у складних умовах трансформаційних зламів післяреволюційної доби. У цей період об'єктивно назріла церковна реформація, яка увиразнювалась щонайменше в чотирьох площинах: характеру взаємодії церкви з державою, внутрішньоцерковного життя, міжцерковних відносин, місця церкви в суспільних процесах.

Ключові слова: православ'я, братство “Діяльно-Христова церква”, Українська автокефальна православна церква, розкол, міжконфесійні відносини, Державне політичне управління.

Період 1920-х рр. маркований складністю процесів церковного життя, спричинених, по-перше, ситуацією трансформаційного суспільного зламу в цілому; по-друге, неусталеністю церковного життя в умовах радянської дійсності (своєрідне існування “всупереч”); поліконфесійністю; вимушеним поєднанням (а радше – переплетінням) елементів світського й церковного; формуванням у державі тоталітарного режиму з пануючою моноідеологією; кореляцією світоглядних орієнтирів, трансформацією релігійної свідомості тощо. Констатуючи своєрідну строкатість і неоднозначність процесу структуризації релігійних конфесій, дослідник історії церкви Б. Боцюрків наголошував: “В умовах партійно-державного наступу на релігію церкви, єпископи, священники і громади 1920-х і першої половини 1930-х років шукали різних засобів виживання – від оборони до ізоляції, мімікрії, пристосування, від компромісів до цілковитої покоры, прислужування владі і капітуляції” [1, с. 287]. З іншого боку, варто взяти до уваги той факт, що й самі церковні інституції потребували суттєвих структурних перетворень, певного оновлення в нових умовах суспільно-політичного розвитку з огляду на резонансність історичного процесу, реформування (оновлення, пристосування тощо) усталених традицій не тільки за принципом імперативності, але й контекстуальності (коли традиція віри постала перед викликами нових умов існування) [2, с. 61]. Оприявненням цих процесів стали єпархіальні з'їзди, на яких уперше пролунали гасла українізації православної церкви (березень – грудень 1917 р.); січень – грудень 1918 р. – відбулися три сесії Всеукраїнського собору 1918 р.; січень – травень 1920 р. – після проголошення автокефалії Української церкви Законом уряду Директорії УНР розпочався інтенсивний процес українізації православних парафій тощо. На перебіг подій впливали не лише внутрішні процеси життєдіяльності самих громад та позиція лідерів цих організацій, але й владна політика.

Одним із утворень, діяльність якого припадає на 1920-ті рр., була Діяльно-Христова церква (ДХЦ).

Історіографія задекларованої теми оприявнює спорадичне пульсування зацікавленості проблематикою. Перші наукові розвідки, присвячені ДХЦ, з'явилися на початку 1990-х рр. [1; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Розширюється історіографічний простір порушеної проблеми на початок ХХІ ст.: у дослідженнях з історії церкви здебільшого опосередковано увиразнено сюжети, пов'язані з ДХЦ [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20;

21; 22; 23; 24; 25; 26]. Нова хвиля зацікавлень проблематикою актуалізувалась на помежів'ї 2010-х рр. [27; 28; 29; 30; 31].

Одна з перших публікацій, безпосередньо присвячених ДХЦ в площині руху за оновлення церкви, вийшла друком 2000 р. [18]. Авторкою виявлено і вперше впроваджено в науковий обіг документи Ради Всеукраїнської спілки релігійних громад Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) (Ф. 4215), що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). Хронологічно матеріали охоплюють 1919–1927 рр. Виявлені документи зазначеного фонду та фонду Української православної автокефальної Церкви (Ф. 3984) дозволили проаналізувати історію розколу УАПЦ, діяльність ДХЦ, відносини релігійного об'єднання (на рівні його місцевих ланок) з владою, настрої населення щодо відношення до новопосталих релігійних об'єднань [19; 21; 22; 36]. Проблеми різних аспектів ДХЦ присвячено праці О. Ігнатуші [37], В. Клоса [38; 39; 40; 41], Д. Кузовенкова [42; 43; 44; 45; 46] та ін.

Водночас бракує визначеності хронологічного діапазону з огляду на характер діяльності, ієрархію та комплексного аналізу характеристики процесів цього релігійного об'єднання. Мета наукової розвідки – актуалізувати проблематику дослідження історії ДХЦ через увиразнення хронологічних меж та етапів структурування/функціонування церковної інституції в контекстному реєстрі окреслених процесів 1920-х рр.

Дослідники визначають хронологічний діапазон функціонування ДХЦ по-різному, але здебільшого в доволі звужених межах 1924–1927 рр. При цьому логіка відліку останніх справедливо вибудовується на процесі інституалізації – від офіційної реєстрації Статуту ДХЦ (лютий 1924 р.) до його ліквідації (січень 1927 р.). Але подібний підхід за всієї логіки видається доволі спрощеним. Принаймні варто зважити на характер руху за церковне оновлення, який розгортався від кінця ХІХ ст., а в Україні був активізований не лише процесами внутрішньоцерковного життя, але й карколомними зламами періоду 1917–1921 рр. Постання УАПЦ було не лише оприєвненням відродження традиційності української церкви, але й наслідком зростання національно-свідомісного вияву українства та відповіддю на виклики трансформаційних зламів і процесів оновлення. На початок 1920-х рр. увиразнюється вплив українського національного відродження на церковне життя в Україні: зміна суспільного устрою та необхідність пошуку церквою власної лінії функціонування в нових умовах породжували численні дискусії й щодо внутрішньоцерковних процесів. Відтак не випадковою стала поява осередків модернізованого православ'я (зокрема на Київщині, Поділлі, Полтавщині зумовлена “проявом більш сильного українського етнокультурного середовища в цих регіонах”) [17, с. 137].

Гіпотеза дослідження базована на положенні, що народження будь-якої нової інституції має передумови формування, етапи розвитку, але не завжди досконалі та завершені форми й чітку ієрархію. На нашу думку, у складних умовах трансформаційних зламів післяреволюційної доби об'єктивно назріла церковна реформація, яка увиразнювалась щонайменше в чотирьох площинах: характеру взаємодії церкви з державою, внутрішньоцерковного життя, міжцерковних відносин, місця церкви в суспільних процесах. Створення та діяльність ДХЦ пропонуємо розглядати як течію автокефального руху в пошуку шляхів оновлення православ'я в контексті трансформаційних зламів революційного періоду 1917–1921 рр. та подальших суспільно-

політичних, релігійно-церковних, міжконфесійних, внутрішньоконфесійних та ін. процесів. З огляду на це, хронологічний діапазон маркування періоду діяльності ДХЦ з 1924–1927 рр. розширюється (і початковий, і кінцевий етап існування). Фіксація нижньої межі пропонується в діапазоні 1917/1919 рр. (від зародження та визрівання загальних ідей здобуття автокефалії та передумов створення осередку автокефального руху, а не від моменту фіксації Статуту). Верхню межу вважаємо за можливе фіксувати 1929 р.: саме ухвалення спеціальної постанови Всеросійського центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів РСФРР від 8 квітня 1929 р. “Про релігійні об’єднання” започаткувало санкціонований наступ на церкву та її діячів. Держава поступово перебирала на себе всебічний контроль та нагляд за діяльністю релігійних організацій, ставлячи церкву в жорсткі рамки. Влада не лише скорочувала кількість церковних громад, але й детально регламентувала діяльність тих, що залишилися. 29 грудня 1929 р. НКВС УСРР затвердив положення “Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу” [47]. З цього часу відбувається активне згасання будь-яких церковних інституцій.

Відтак умовно в історії оформлення ДХЦ можна виокремити кілька сутнісних зрізів: визрівання передумов виникнення; власне період інституціонального функціонування братства; період поступового згасання діяльності.

Перший період (1917/1919–1921) – загальне піднесення реформаційного руху за оновлення церковного життя; поширення ідей автокефалії; визрівання передумов формування майбутніх інституцій релігійного життя; створення УАПЦ.

Активізація руху за автокефалію спостерігається в умовах революційних змін від 1917 р. Проте І. Власовський відлік формування різноманітних церковних інституцій і передумов виникнення майбутньої ДХЦ починає від 1919 р. Вмотивовує це прагненням зазначених структур оприятити своє існування через офіційну реєстрацію: радянська влада погоджувалась реєструвати Українську православну церкву лише як “Спілку українських парафій”. Окрім ДХЦ на початку 1920-х рр. у Києві було створено окрему групу “Братство Жива Церква”, яка ставила за мету об’єднання з обновленською групою “Жива Церква” та пропаганду проти верхівки УАПЦ. (значного впливу ця група набула в Київській та Подільській губерніях) [19, с. 237–240; 48, с. 184].

Зустрічається датування появи братства 1920 р., зазначаючи, що у жовтні 1921 р. братство “Діяльно-христова церква” (ДХЦ) увійшло до складу УАПЦ [49, с. 87].

Подієва динаміка розвитку реформаційного руху за оновлення релігійно-церковного життя увиразнилась із набуттям власної ієрархії УАПЦ. Зміна ситуації після Першого Всеукраїнського православного Собору (1921) потребувала реєстрації Статуту української церкви. Однак тривалий час радянська влада зволікала з реєстрацією УАПЦ, оскільки їй “було догідніше для ослаблення й розкладу Церкви мати діло не з Церквою-інституцією, сильною своєю єдністю в управлінні й житті на засадах Божественного права, що коріннями свого історичного буття сягає в глибину віків”, а зі “спількою”, яка складається з релігійних гуртків (парафій), що можуть входити і виходити зі “спілки” [48, с. 184]. Органи влади зволікали з реєстрацією статутних документів УАПЦ, проте давали дозволи на реєстрацію окремих братств чи інших структур. За твердженням митрополита Василя (Липківського) “Державне Політичне Управління хоче розбити

УАПЦ з її всеукраїнським характером на окремі гуртки, для цих гуртків вживає тепер старовинну назву українських братств, але в кожному місці дає братству іншу назву, щоб менше було спільности”. Митрополит Липківський згадував одержані повідомлення про “Українське Церковне Братство” (м. Миколаїв), “Братство Відродження” (м. Одеса). “Було помітно, – оповідав митрополит, що прот. Янушевський, працюючи в ВПЦРаді, як обраний секретар, теж складає проект якогось братства, скликає якихось братчиків; раз вони закликали до участі навіть В. Чехівського, і той проектував їм назвати своє братство «Церква Працюючих»” [48, с. 185].

На жаль, окрім побіжних фіксацій існування церковних братств цього періоду, спостерігається своєрідний інформативний вакуум. Подальшого пошуку потребує питання про створення та діяльність українських церковних братств (зокрема й згаданих) цього періоду.

Другий етап (1922–1923) – пошук шляхів оновлення в УАПЦ; поступове виопуклення ДХЦ; інтенсифікація діяльності.

Перші реальні кроки щодо формування ДХЦ були здійснені у 1922 р., коли на одному із зібрань Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) з промовою про необхідність реформ в УАПЦ виступив С. Задорожній, а на наступних зборах з подібною заявою – Володимир Бржосньовський [50, с. 163].

Не варто зневажати свідченнями джерел щодо заангажування прихильників братства ДХЦ органами Державного політичного управління (ДПУ), хоча при цьому необхідним є контекстуальне відчитування інформації. Так, за джерелами від 1922 р. відстежується засилля секретних співробітників в усі церковні структури. Але йдеться загалом про роль ВУНК-ДПУ в церковній політиці, яка увиразнювалась в кількох площинах: збір інформації, ініціювання тих чи інших рішень і контроль за їхнім виконанням, нагляд за політичними настроями та вподобаннями, в тому числі – за поглядами віруючих; аналіз і обробка зібраної інформації та подання свідчень у вищі партійно-державні органи; регулювання внутрішньоцерковних процесів; контроль за поточною діяльністю релігійних організацій і громад; організація “розколу” церкви тощо. З органами ДПУ необхідно було узгоджувати всі питання, пов’язані з реєстрацією релігійних громад, зміною складу їх керівних органів, скликанням церковних зібрань, переміщенням духовних осіб тощо. У циркулярі “Короткий огляд. Духовенство”, поданому 2 січня 1922 р. уповноваженим секретного відділу ДПУ до ЦК КП(б)У констатувалося: “Розпочата нами робота по розколу православної церкви увінчалася успіхом... Кінцева мета наша в цій роботі полягає в остаточному розкладі духовенства і повному розколі церкви...” [51, ф. 1. оп. 20, спр. 1450, арк. 1]. Зі свого боку політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення щодо посилення роботи органів ДПУ в “церковній політиці”. [51, ф. 1. оп. 6, спр. 40, арк. 146; оп. 16, спр. 1, арк. 12].

Третій період (1924–1927) – інституалізація структури; реєстрація Статуту; окреслення міжконфесійних відносин.

Офіційне заснування об’єднання відбулося 8 лютого 1924 р., коли Київська губерньська міжвідомча комісія у справах товариств і спілок (МЕКОСО) зареєструвала статут братства “Діяльно-Христова церква” [52, ф. 3984, оп. 3, спр. 168, арк. 3–3зв.]. У Статуті зазначалось, що метою ДХЦ було утворення “нової правдивої Христової Церкви працюючих”, а також “знищення духовних кайданів”, тобто релігійних упреждень. Документ утверджував лояльність братства до радянської влади, називаючи

суспільні трансформації під її проводом історично-необхідним етапом в культурному розвитку людства [52, ф. 3984, оп. 3, спр. 168, арк. 3.].

Реєстрація Статуту братства була вкрай важливою з огляду на ситуацію довкола УАПЦ. На цей час спостерігається поступове зростання впливу УАПЦ: значного поширення вона набула в Київській, Волинській, Подільській та Полтавській губерніях. Якщо на 1922 р. нараховувалось 600 автокефальних приходів, то в 1923 р. – 800, у 1924 р. – 1200, а у 1925 р. – близько 1500 [19, с. 235–240]. Відповідно популярність автокефального руху спричинила цілеспрямований тиск влади на УАПЦ, що ускладнило становище останньої. Йдеться про відмови або затягування з реєстрацією статутів релігійних громад, закріплення (передача) храмів на користь інших угруповань задля ослаблення матеріального становища, обмеження пересувань священнослужителів, заборону зібрань, організації навчальних закладів, видавництва літератури тощо.

Тож не випадковим стало порушення питання про ДХЦ на засіданні 28 травня 1924 р. Великих Микільських зборів. Із доповіддю “Братство в сучасній УАПЦ Церкви і Братство Діяльна Христова Церква” виступив митрополит Василь (Липківський). Вітаючи в своїй доповіді ідею відновлення церковних братств, як одну з давніх форм соборності в минулій історії Української православної церкви, він акцентував увагу на обставинах появи в Києві братства “Церква працюючих”, перейменованого на “Діяльна Христова Церква”, “утаємненості діяльності ДХЦ”, а також “відсутності в Статуті братства зв’язку з УАПЦ”.

Позиціонування братства ДХЦ було вкрай важливим ще й з огляду на те, що період 1924–1926 рр. став критичним у взаєминах УАПЦ і владних інституцій. Прагнучи всіляко довести свою лояльність задля подальшого власного існування і діяльності, помічаючи, що влада залишається “глухою”, байдужою, позбавленою зацікавленості щодо долі УАПЦ, провідники автокефалії також намагалися “достукатися” до режиму. Впродовж зазначеного періоду спостерігається шквал різного роду документів церкви з характерними назвами на кшталт відозв “Відповідь про відносини Української автокефальної Православної Церкви до гнобителства імперіалізму й капіталізму в світовому церковному життю” [52, ф. 3984, оп. 3, спр. 270, арк. 1–3 зв., 58–61 зв.], “Меморандум до вищого уряду У.Р.С.Р.” [52, ф. 3984, оп. 3, спр. 270, арк. 19–21 зв.], “Оборонна записка Української Автокефальної Православної Церкви перед Державною Владою Української Радянської Соціалістичної Республіки” [52, ф. 3984, оп. 3, спр. 270, арк. 30–32 зв.], аналогічних заяв на ім’я Народного Комісара внутрішніх справ, Народного Комісара юстиції, Голови Раднаркому: “Спростовуюча записка уповноваженого ВПЦР Архієпископа Харківського Олександра Ярещенка” [52, ф. 3984, оп. 3, спр. 270, арк. 34–35 зв.], “Апология Української Автокефальної Православної Церкви від політичних обвинувачень” [52, ф. 3984, оп. 3, спр. 270, арк. 65–67 зв.; оп. 4, спр. 137, арк. 73–75 зв.] та ін.

Однак органи влади зауважували, що “...прихильники української автокефалії за свого зовнішнього демократизму ніскільки не ближчі нам, а навпаки ... шкідливі й небезпечні, як провідники в селянську масу національно-демократичних буржуазних ідей”. Саме з цієї причини, та непередбачуваного зросту спархій та парафій УАПЦ, ДПУ випрацювала заходи для її послаблення, одним із інструментів якого було внесення розбрату в середовище УАПЦ та провокування розколів.

Про використання ДХЦ органами ДПУ для послаблення УАПЦ одним із перших ствердив Л. Пилявець: “Наявні архівні документи свідчать, що братство, яке згодом ре-

формувалося в Діяльно-Христову Церкву, було якщо не цілком створене за ініціативою ДПУ, то принаймі ним активно використане для послаблення УАПЦ” [4, с. 26–27]. Це ж підтверджує й інформаційна записка ДПУ в ЦК КП(б)У, де зазначено, що “органами ДПУ були застосовані засоби для поглиблення розбіжностей між лідерами автокефальної Всеукраїнської Православної Церковної Ради – В. Липківським, В. Чехівським, протодияконом Василь Потієнком, архиеп. Олександр Ярещенком – з одного боку, а з другого – з організаторами братства – єпископами Петро Тарнавським, Володимир Бржосньовським та прот. Кость Янушевським”. З огляду на мету ослаблення автокефального руху й характеру завдань ДПУ в цьому напрямі, очевидно представники ДХЦ дійсно були використані для створення розколу УАПЦ та послаблення автокефального руху. У результаті поглиблення розколу в Києві був організований керівний центр ДХЦ губернського масштабу (відкрито парафію ДХЦ), розміщений у Михайлівському Золотоверхому соборі, Цей собор за особливим персональним мандатом на Михайлівській монастир отримав єпископ Петро (Тарнавський). За сприяння влади у 1925 р. братство отримало дозвіл на видання журналу “Церковне життя” [52, ф. 3984, оп. 3, спр. 168, арк. 2; 14], календаря на 1925 р., право на скликання зборів та навіть Всеукраїнського з’їзду 20–22 жовтня 1925 р. [51, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 199; 50, с. 174]. Копію ухваленого на цьому з’їзді “Церковного кредо” братства ДХЦ представники радянської влади надіслали до редакції газети “Комуніст” з проханням використовувати текст для висвітлення теми розколу автокефальної церкви.

Дійсно, з точки зору влади підтримка, а здебільшого навіть провокування розколів у церковному середовищі було лише тактичним ходом у реалізації стратегічного курсу більшовиків на винищення релігійно-церковного життя й відповідних інституцій. Тому, погоджуючись із думкою ряду дослідників про сприяння і активну підтримку з боку урядових структур фактично самостійної ДХЦ, на нашу думку, все ж не варто ігнорувати прагнення діяльників до реформування церкви. Відтак уважаємо за потрібне наголосити на необхідності дослідження інституціалізації цього релігійного об’єднання. Питання полягає в неупередженому дослідженні мотивації дій і вчинків самих священників, аналізові міжособистісних стосунків, становища і життєдіяльності церкви, позиції та настроїв населення щодо процесів церковного життя тощо. Окрім того, не дослідженим залишається характер структурування владних відносин в середовищі ієрархів автокефального руху (включаючи особистісний чинник) тощо.

Тим часом, спостерігається зростання кількості парафій ДХЦ. У статистичних відомостях про кількість громад православних конфесій та їх членів по округах УСРР на 1 січня 1926 р. [52, ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 15] зафіксовано 49 громад ДХЦ [хоча в документі загальна кількість громад подається як 51, очевидно помилково – А. К.]:

Білоцерківська	42 громади (3123)
Київська	7 громад (1204)
Всього громад	49 (4327)

Однак на кінець 1926 р. влада поступово втрачає інтерес до ДХЦ як знаряддя розколу. Натомість 10 грудня 1926 р. було зареєстровано статут УАПЦ. 18 грудня влада дозволила провести Малі збори ВПЦР, які відбулися 28–30 грудня 1926 р. в присутності 11 єпископів, 6 священників та 11 мирян. На цьому пленумі заслухано

доповіді про духовне життя УАПЦ та звітів про працю ВПЦР за час від Великих Покровських зборів 1926 р. голови Президії єпископа Ромоданова і секретаря протоієрея Говядовського. Мала Рада ВПЦР доручила своїй Президії вжити заходів до здійснення повної ліквідації ДХЦ. У зв'язку з цією ухвалою 21 січня 1927 р. відбулося ліквідаційне засідання Ради спілки релігійних громад ДХЦ (скорочена назва ВЦРС) під головуванням єпископа Миколи (Ширяя), на якому ухвалено припинити працю ВЦРС і передати всю справу керівництва ДХЦ до ВПЦР [48, с. 191–193].

Четвертий період (1927–1929) – поступове згасання діяльності ДХЦ. Водночас, відповідно до джерел, громади ДХЦ зафіксовано і в 1927, і в 1928 рр. Так, станом на 1 травня 1927 р. кількість громад ДХЦ по округам УСРР [52, ф. 5, оп. 3, спр. 1064, арк. 4–9]:

Білоцерківська округа – 9 громад (3913 членів)

Волинська – 1 (307)

Глухівська – 1 (404)

Дніпропетровська – 2 (598)

Зінов'євська – 3 (1129)

Київська – 14 (9231)

Конотопська – 5 (1433)

Кам'янецька – 2 (653)

Ніжинська – 9 (1313)

Першотравенська – 5 (4947)

Прилуцька – 1 (849)

Проскурівська – 3 (515)

Шевченківська – 2 (772)

Шепетівська – 3 (2603)

Всього громад – 60 (членів 28667)

Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та їхніх членів по округам УСРР на 1 січня 1928 р. [52, ф. 5, оп. 3, спр. 116, арк.114–119]:

Білоцерківська округа – 10 громад (4018)

Волинська – 1 (307)

Глухівська – 1 (404)

Дніпропетровська – 2 (598)

Київська – 14 (9871)

Конотопська – 5 (1433)

Кам'янецька – 2 (683)

Ніжинська – 10 (11565)

Першотравенська – 5 (4947)

Прилуцька – 1 (849)

Проскурівська – 3 (515)

Шевченківська – 2 (773)

Шепетівська – 3 (2603)

Всього громад – 59 (38566)

З огляду на інертність затухання функціонуючих громад, можна припустити їхнє латентне існування принаймні до 1929 р.

Таким чином, ДХЦ не можна однозначно сприймати як агентів ДПУ. Більшовицька влада вочевидь надавала підтримку ДХЦ, як і іншим релігійним інституціям цього періоду, але така підтримка мала лише тимчасовий характер, обумовлений тактичними кроками розділення церкви за національною, територіальною, класовою ознаками у досягненні стратегічної мети – знищення будь-якої релігії як ідеологічної альтернативи. Виникнення й діяльність ДХЦ варто розглядати в контексті розвитку руху за оновлення церкви, активізованого революційними подіями 1917–1921 рр. В історії ДХЦ можна виокремити кілька умовних етапів у діапазоні 1917/1919–1929 рр. При цьому потребує подальшого дослідження історія автокефального руху в контексті руху за оновлення церкви, утворення та діяльність братств 1917–1920 рр., виникнення та діяльність ДХЦ на фоні складних процесів міжвоєнного періоду з карколомними трансформаціями свідомісного рівня, утвердженням суспільно-політичних моделей тощо.

1. Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний довідник. Вип. I. / П. Сохань (гол. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1992. С. 285–294.

2. Жилюк С., Киридон А. Соборноправність у контексті проблем православного церковного оновлення // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2006. Вип. 8. С. 59–64.

3. Пашенко В. Вигадка ДПУ–НКВС // Київська старовина. 1992. № 6. С. 89–94.

4. Пилявець Л. Хрещениця ДПУ // Людина і світ. 1992. № 5–6. С. 26–29.

5. Пилявець Л. Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму // Церква і національне відродження. К., 1993. С. 73–89.

6. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30 роки ХХ ст. К.: Б. в., 1993. 186 с.

7. Пашенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 51–58.

8. Зінченко А. Л. Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). К.: Освіта, 1993. 256 с.

9. Зінченко А. Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського. К., 1997. 423 с.

10. Силантьев В. И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. Харьков: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. 232 с.

11. Балягузова О. Ю. Політика державних органів щодо розколу УАПЦ (на матеріалах Півдня України) // Наукові праці: науково-методичний журнал. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. Т. 32, Вип. 19: Історичні науки. С. 33–38.

12. Галамай О.М. Взаємини церкви і духовенства з державою у 20-х рр. ХХ ст.: Історіографія проблеми // Наукові записки Вінницького держ. пед ун-ту. Серія: Історія. 2006. Вип. 11–12. С. 40–43.

13. Галамай О. Православ'я на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія. Вінниця, 2002. С. 89–92.

14. Жилюк С. “Нова церква”. Обновленські ідеї і програми церковного реформування 20-х років ХХ ст. // Людина і світ. 2004. № 6. С. 44–48.

15. Жилюк С. І. Проблема міжправославного конфлікту на початку 20-х рр. ХХ ст. у контексті становлення Обновленської церкви в Україні // Сторінки історії. 36. наук. праць / Відп. Ред. Н. Ф. Гнатюк. К.: ІВЦ С81 “Політехніка”, 2004. Вип. 19. С. 65–77.

16. Жилюк С. І. Утвердження і розвиток Обновленської церкви в Україні в 20-х роках ХХ століття // Українське релігієзнавство. 2003. № 27–28. С. 76–89.
17. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя, 2004. 440 с.
18. Киридон А. М. “Собор єпископів України” та “Діяльно – Христова Церква” як вияв оновлення церковного життя в умовах утвердження тоталітаризму // Історія релігій в Україні: Праці Х-ї Міжнар. наук. конф., м. Львів, 16–19 трав. 2000 р. Львів: Логос, 2000. Кн.1. С. 198–203.
19. Киридон А. Засади релігійно-церковної політики радянської влади в Україні (перша пол. 1920-х рр.) // Історія релігій в Україні: Праці XI-ї Міжнар. наук. конф., м. Львів, 16–19 трав. 2001 р. Львів: Логос, 2001. Кн. 1. С. 235–240.
20. Киридон А. М. Православна церква в Україні ХХ ст.: Сучасна вітчизняна історіографія проблеми // Наукові праці Кам’янець – Подільського ун-ту: Історичні науки. Кам’янець-Подільський, 2001. Т.7(9). С. 710–715.
21. Киридон А. Структурний аналіз релігійної ситуації в Україні (20-ті роки ХХ ст.) // Історія релігій в Україні. Праці XII-ї Міжнар. наук. конф., м. Львів, 20–22 травня 2003 р. Львів, 2003. Кн 1. С. 269–275.
22. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 384 с.
23. Киридон А. М. “Щоб вороги топили один одного...” Про причини церковних розколів в радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. 2004. № 6 (червень). С. 23–30.
24. Клос Вітлій, свящ. Історія Михайлівського монастиря. К.: Грані – Т, 2007. 120 с.
25. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004.
26. Преловська І. М. Передмова, додатки. Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / Упорядники: І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. К., 2006. № 1 / 2 (26/27). Ч. 2. 335 с.
27. Преловська І. М. “Собор самопізнання” Української автокефальної православної церкви // Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 року: Документи і матеріали / [Упоряд. С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко]. К., 2007. С. 17–37.
28. Ткачук О. В. Український церковно-православний рух 1917–1920 років // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. 2004. № 74–76: Серія: Історія.
29. Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв, 2009. 300 с.
30. Ісіченко Ігор, архієп. Історія Христової Церкви в Україні. Харків: Акта, 2013. 760 с.
31. Зінченко А. Л. Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 408 с.
32. Киридон А. М. Держава – церква – суспільство: інверсна трансформація в Україні: монографія Рівне: РІС КСУ, 2011. 216 с.
33. Кукурудза А. Р. Діяльність Володимирського духовного правління в міжконфесійній ситуації на Волині 1919–1921 рр. // Болховітіновський щорічник. 2009. С. 86–93.
34. Опря А. В. Єпархіальні з’їзди православного духовенства та мирян України в 1917 р. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2011. 160 с.
35. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник / І. В. Бухарева, В. М. Даниленко, В. М. Окіпнюк, І. М. Преловська. К., 2011. 182 с.
36. Киридон А. Діяльно-Христова Церква: проблемне поле досліджень // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту. 2009. Вип. 16. С. 83–86.

37. Ігнатуша О. Видавнича діяльність Братства “Діяльно-Христова Церква” (1924–1927 рр.) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень VII Міжнар. столу (Львів, 12–14 травня 1997 р.). Львів, 1997. С. 82–83.

38. Клос В. Свято-Михайлівський Золотоверхий собор та “Діяльно-Христова церква” (1924–1927 рр.) // Ідея Помісної Православної Церкви в Україні у XX ст.: історичний, канонічний і богословський аспект: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 90-річчю першого та 70-річчю другого відродження Української Автокефальної Православної Церкви. Луцьк, 2011. С. 39–51.

39. Клос В., диякон. Михайлівський Золотоверхий собор – осередок “Діяльної Христової Церкви” (1924–1927 рр.): [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.prytyska.kiev.ua/content/view/216/28/.

40. Клос В. “Розділяй і володарюй”, або ДХЦ в політиці ДПУ (1924–1927 рр.) // Труди Київської Духовної Академії. К.: Вид-во Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2010 (2007). № 4. С. 273–285;

41. Клос В. “Щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного”, або ДХЦ у планах ДПУ // Труди Київської Духовної Академії. К.: Вид-во Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2011. № 8. С. 29–34.

42. Кузовенков Д. І. “Автономія в автокефалії”: причини виникнення українського православного церковного братства “Діяльно-Христова Церква” // Історія релігій в Україні і світі: зб. наук. праць. Серія «Історичне релігієзнавство». 2010. Вип. 3. С. 100–108.

43. Кузовенков Д. І. Кам’янець-Подільська округа як філія Братства “Діяльно-Христова Церква” // Наукові праці Кам’янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів: у 5-ти т. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 60–61.

44. Кузовенков Д. Українське Православне Церковне Братство “Діяльно-Христова Церква”: еволюційні та інсталяційні аспекти становлення особового складу (1920–1927 рр.) // Історія релігій України: науковий щорічник / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: вид-во “Логос”, 2011. Кн. 1. С. 445–453.

45. Кузовенков Д. І. З історії Проскурівської церковної філії Братства “Діяльно-Христова Церква” у 20-х роках XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15: Присвячено 65-річчю Великої Перемоги. С. 340–348.

46. Кузовенков Д. Діяльність Білоцерківської церковної округи УАПЦ у 1921–1925 рр. // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19: На пошану академіка В. А. Смоляка. С. 529–537.

47. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культури. – Харків: [Б. в.], 1930. 32 с.

48. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: У 4 т., 5 кн. – Репр. відтворення вид. 1961 р. К.: Либідь, 1998. Т. 4 (XX ст.). Ч. 1. С. 184.

49. Цимбалюк Ю. А. До питання історії взаємовідносин радянської влади з православною церквою в Україні в 20–30-і роки XX століття // Історичні записки: Збірник наукових праць. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. Вип. 12.1. С. 83–89.

50. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. Торонто, 1959.

51. Центральний державний архів громадських об’єднань України.

52. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.